

Quranda əxlaqi tənəzzülün səbəbləri və onun həll yolları

i.f.d. Nicat Yəhyazadə,

Bakı, Azərbaycan

yahyanecat87@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-2916-1698>

Daxilolma tarixi: 09.04.2024

Nəşrə təsdiq tarixi: 22.05.2024

Xülasə

Bütün insanlar fitrətən kamillik əldə etmək istəyirlər. Təbii ki, buna nail olmaq üçün insan lazımcına çalışmalı və səy göstərməlidir. Şəxsin əxlaq və davranışının sağlam olması onun kamillik zirvəsinə yüksəlməsində ən yaxşı zəmindir. İnsan sosial varlıq olduğundan, əxlaq və davranışını həmişə nəzarətdə saxlamalıdır ki, digər insanlarla gözəl tərzdə rəftar edə bilsin. Quranda insanın fərdi və ictimai həyatında vacib olan əxlaq və davranış qaydaları göstərilmişdir. Bu isə Quranın əxlaq mövzusunda və tərbiyə məsələsinə verdiyi dəyər, hərtərəfli baxışıdır. Quran insanın hidayətinə lazım olan bütün mühüm məsələləri ehtiva edir.

Qurani-Kərim haqqında bəhs etdiyimiz mövzunun nə qədər ciddi və əhəmiyyətli olduğunu çatdırmaq üçün əxlaqi tənəzzülə səbəb olan amilləri açıqlamış, həmçinin bu məsələnin həll yollarını da bəyan etmişdir. Quran ayələrində nəfsi istəklər, qəflət, bədgümanlıq və hərəslilik əxlaqi tənəzzülün səbəbləri kimi qeyd olunur. İman və saleh əməl, ilahi əzabdan qorxmaq, günah və pis işlərdən çəkinmək, ədalətin icra edilməsi əxlaqi tənəzzülün aradan qalxmasında lazım olan vacib məqamlardır. Hazırkı məqalə təsviri-analitik qaydada, məzmun analizinə əsaslanaraq, dini mətnlərdən istifadə etməklə əxlaqi tənəzzülün səbəblərini və onun həll yollarını Quran baxışından tədqiq və təhlil edir. Bu məqalə fənlərarası araşdırma sayılır, çünki əxlaq, hüquq, sosiologiya və Quran mövzularını özündə cəmləyir. Həmin amillər isə Quranın təfsir metodudur və müasir dövrümüzdə geniş şəkildə yayılmışdır.

Açar sözlər: *təfsir, Quran, əxlaq, səbəblər, əxlaqi tənəzzül, həll yolları.*

The Causes and Solutions of Moral Decline in the Quran

PhD Nijat Yahyazadeh,

Baku, Azerbaijan

yahyanecat87@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-2916-1698>

Date of submission: 09.04.2024

Date of acceptance: 22.05.2024

Abstract

People naturally strive for perfection, but achieving this goal requires dedication and effort. A person's healthy moral and behavioral foundation is essential for reaching the highest peak of perfection. As a social being, it is crucial to maintain control over one's morals and behavior to interact with others in a respectful manner. The Quran provides a comprehensive guide to morality and behavior, emphasizing the essential principles for a person's personal and social life.

The Quran places great value on the subject of morality, offering a profound perspective on its significance. To convey the gravity of this topic, the Quran identifies the factors that lead to moral decline as well as the solutions to overcome these problems. According to Quranic verses, selfish desires, heedlessness, suspicion and greed are listed as causes of moral decline. On the other hand, believing in God wholeheartedly, avoiding sin, fearing divine punishment and doing justice are presented as solutions to overcome moral decay.

This article employs a descriptive-analytical approach to study and analyze the causes of moral decline and their solutions from a Quranic perspective, using religious texts as a basis for content analysis. This interdisciplinary study combines topics from morality, law, sociology and the Quran, reflecting a widely accepted method of thematic interpretation in modern times.

Keywords: *Tafsir, Quran, Morality, Causes, Moral Decline, Solutions*

Причины и пути решения морального падения в Коране

д. ф. по теологии Ниджат Яхьязаде,

Баку, Азербайджан

yahyanecat87@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-2916-1698>

Дата подачи статьи в редакцию: 09.04.2024

Дата подтверждения статьи к публикации: 22.05.2024

Резюме

Все люди естественным образом хотят достичь совершенства. Конечно, чтобы этого добиться человек должен много работать и прилагать усилия. Здоровая мораль и поведение человека являются лучшей основой при достижении вершины совершенства. Будучи существом социальным, человек с целью достижения достойного отношения к другим людям должен всегда придерживаться морали и соблюдать правила поведения. В Коране отмечены правила морали и поведения необходимые для личной и общественной жизни человека. Именно эти итоги разъясняют всеобъемлющий взгляд Корана на тему и проблему морали. Потому что в Коран входят все важные решения вопросов связанных с достижением человеком совершенства.

Для пояснения серьезности и важности данной темы в Священном Коране раскрыты факторы, способствующие нравственному падению, а также разъяснены пути решения проблемы. В аятах Корана среди причин морального упадка отмечены эгоистическое желание, невнимательность, подозрительность и жадность. Искренняя вера в Бога, избегание грехов, боязнь божественного наказания и соблюдение справедливости являются необходимыми решениями при преодолении морального совершенства. Данная статья основываясь на религиозные тексты Корана, ссылаясь на дескриптивно-аналитический анализ исследует

и выясняет причины морального падения и отмечает пути их решения. Кроме того, эта статья является междисциплинарным исследованием, содержащим темы морали, права, социологии и Корана. Такой метод тематической интерпретации Корана на современном этапе широко популярен.

Ключевые слова: *тафсир, интерпретация, Коран, мораль, причины, моральное падение, решения.*

Giriş

Bütün ilahi dinlərdə olduğu kimi, İslamda da insana xüsusi dəyər verilir. Bu özəl qiymətləndirmə şəxsin digər canlılar arasında yüksək mövqeyini göstərir. İnsan yaradılmışların ən üstünüdür. Qeyd etmək lazımdır ki, o, həm də ictimai varlıqdır. İnsanın ictimai fenomen olması onun qarşısında bir çox ictimai məsuliyyət və vəzifə müəyyən edir. Müqəddəs İslam dini həmin vəzifə və məsuliyyətləri sağlam həyata nail olmaq naminə insanlar üçün açıqlamışdır. Fərdin həyatında ən vacib məsələlərdən biri onun etikası, əxlaqı və başqaları ilə doğrudüzgün davranışdır.

Quran ayələrində insanın fərdi-ictimai həyatını əhatə edən davranış və əxlaq qaydaları haqqında xüsusi tövsiyələr vardır. Quran məntiqinə görə, Allahın Rəsulu (s) insanlar üçün hər cəhətdən, xüsusilə də əxlaq baxımından ən gözəl nümunə və ülgüdür: *“Həqiqətən, Allahın Rəsulu Allaha, qiyamət gününə ümid bəsləyənlər (Allahdan, qiyamət günündən qorxanlar) və Allahı çox zikr edənlər üçün gözəl örnəkdir!”* (“əl-Əhzab”, 33/21). Həzrət Məhəmmədin (s) peyğəmbərliyə seçilməsinin əsas məqsədlərindən biri də insan əxlaqının kamilləşdirilməsidir. Heç kəsin əxlaqı Peyğəmbərin (s) tərbiyəsi qədər gözəl deyildi (bax: Məhəmmədzadə, 1420, 16-17). Onun əxlaqı, sanki Quranı təzahür edirdi, həqiqətdə isə o, canlı Quran idi. Məhz belə bir ilahi şəxsiyyət insanlar üçün gözəl nümunə ola bilərdi. Bəşər cəmiyyəti belə bir əxlaq nümunəsinə daim ehtiyac duyur. İlahi əxlaq həyata keçirildiyi təqdirdə, insan cəmiyyətində mənəvi atmosferin yaranmasına, insanların bir-birlərinin haqlarına hörmətlə yanaşmasına zəmin yaranır. Məhz belə olduqda bir çox cinayət və sosial problemlər aradan qalxır. Deməli, fərdi-ictimai əxlaqın düzgün formalaşması və əxlaqi tənəzzülün səbəblərinin aradan qaldırılması cəmiyyətin mənəvi sağlamlığı ilə sıx bağlı olan bir məsələdir. Belə ki, Quranın bəyan etdiyi gözəl əxlaqdan uzaq olan cəmiyyət heç zaman mənəviyyat kəsb edə bilməz. Buna görə də əxlaqi tənəzzülə aparan amillər araşdırılmalı, onun həll yolları tədqiq olunmalıdır.

Məqalədə öncə “əxlaq” sözünün mənası, sonra isə Quranın ədəb-ərkan mövzusunda hərtərəfli baxışı qismən də olsa araşdırılmış-

dır. Quranda fərdi əxlaqla yanaşı, ictimai nizam-intizam qaydaları da öz əksini tapmışdır. Quran ictimai əxlaq və davranış qaydalarına böyük əhəmiyyət verir, bu barədə cəmiyyətin üzvlərinə özəl tövsiyələr edir. Quran fərdi və ictimai davranış normalarını özündə ehtiva etdiyi kimi, əxlaqi tənəzzülün səbəblərinə və onların həll yollarına da münasibət bildirir. Quran hidayət kitabıdır və insana bu yolda lazım olan hər bir məsələni bəyan etmişdir. Əxlaq mövzusu da insanın hidayət olunmasında mühüm rol oynadığından, Allah-Taala bir çox Quran ayələrində bu məsələyə xüsusi yer ayırmışdır.

I. “Əxlaq” sözünün mənası

“Əxlaq” sözü “xulq” və “xuluq” sözlərinin cəmi olub, “xasiyyət”, “təbiət” mənasındadır. Eyni zamanda, insanın görünməyən, bəsirətlə dərk edilən “batini siması” mənasında da işlənir. Əks mənası isə insanın gözlə görünə bilən və zahiri xüsusiyyətini ifadə edən “xəlc” sözüdür (İbn Mənzur, 1414, X/87; Zübeydi, 1414, XIII/124). Əxlaqın İslam alimləri arasında ən çox istifadə olunan terminoloji mənası “insanda baş verən davamlı nəfsi xüsusiyyətlərin səbəb olduğu və bu cəhətlərə mütənəsbib hərəkətlərin asanlıqla və düşünülmədən həyata keçməsi”ndən ibarətdir (Məclisi, 1403, LXVII/372).

II. Quranın əxlaq mövzusunə hərtərəfli baxışı

İslamın dini mövzularını üç hissədə dəyərləndirmək olar: əqidə, əxlaq və ehkam. Sonsuz elm sahibi olan Allah insan həyatının bu üç əsas sahəsini təmin etmək üçün öz elçilərini və müqəddəs kitablarını göndərmişdir. Əxlaq sahəsi şəxsin fərdi və ictimai həyatında yüksək əhəmiyyətə malikdir. “...İnsan ictimai varlıq sayılır və bir çox maddi və mənəvi ehtiyaclarını məhz cəmiyyət vasitəsilə həyata keçirə bilər” (Yəhyazadə, 2020, 35). Elə buna görə də Quran əxlaq mövzusunə çox geniş yer ayırmış və onu tefərrüatı ilə açıqlamışdır. Beləliklə, Qurani-Kərim fərdi və ictimai əxlaq qaydalarını özündə ehtiva edən ən mükəmməl səmavi kitabdır. Habelə Quran əxlaqa zidd olan xüsusiyyətləri və bir çox həyat normalarını da bəyan etmişdir (bax:

Məmmədov, 2013, II/1090-1187). Deməli, əxlaqın sağlam olması və tənəzzüldən qorunması mövzusu insan həyatında ən mühüm məsələlərdən biri sayılır. Bu isə şəxsin digər ictimai sahələrdə də müvəffəq olması üçün münasib zəmin yaradır. "...Əksər alimlərin fikrincə, əxlaqi fəzilət və xüsusiyyətlər, o cümlədən təvazökarlıq, səxavət, fədakarlıq, mərhəmətli və ədalətli olmaq, əhdə vəfa qılmaq, doğru danışmaq və s. yalnız ictimai və birgəyaşayışın məhsuludur" (Şirazi, 2011, 21). Digər səmavi kitablar da insanları sağlam əxlaq və davranışa dəvət etmişlər. Məlum olur ki, bəşər tarixində əxlaq mövzusu daim diqqətdə olmuşdur.

a) Quranda fərdi əxlaq nümunələri

Fərdi əxlaq bəyənən, fəzilətli sifət və xüsusiyyətləri qəlbə yetiştirmək, onları əməldə təcəssüm etdirməkdir. Burada əsas məqsəd insanı yaradan və onun Rəbbi olan Allah-Taala ilə doğru-düzgün bəndəlik qaydaları əsasında davranmaq, Tanrının tövsiyə etdiyi əməlləri ədəb-ərkanla yerinə yetirməkdir. Bu barədə Quranda müxtəlif ayələr vardır. Onlardan bir neçəsini qeyd edirik:

- **Saleh əməllər etmək:** *"Mömin olub yaxşı işlər görəni kişi və qadına (dünyada və axirətdə) xoş həyat nəsib edəcək və etdikləri yaxşı əməllərə görə mükafatlarını verəcəyik"* ("ən-Nəhl", 97).
- **Allahdan bağışlanma diləmək:** *"Səhərlər isə (Allahdan) bağışlanmalarını diləyirdilər"* ("əz-Zariyat", 18).
- **Allaha təvəkkül:** *"Allahdan başqa heç bir Tanrı (məbud) yoxdur. Buna görə də möminlər, ancaq Allaha təvəkkül etsinlər!"* ("ət-Təğabun", 13).
- **Tövbə edərək Allaha tərəf qayıtmaq:** *"Şübhəsiz ki, Mən həm də tövbə edib iman gətirəni, yaxşı işlər görüb, sonra da doğru yolu tutanı çox bağışlayanam!"* ("ət-Taha", 82).
- **Səbirli və istiqamətli olmaq:** *"Ey müsəlmanlar! Şəxsi həyatınızda səbirli olun, ictimai həyatda isə səbrinizi ümumiləşdirin. Fitnələr qarşısında vəhdətinizi gücləndirin və Allahın hüsurunda rəftarınıza nəzarət edin ki, xoşbəxt olasınız"* ("əl-Ali-İmran", 200).
- **Allahın nemətləri ilə gözəl rəftar etməklə, onların şükrünü yerinə yetirmək:** *"Yadınıza salın ki, o zaman Rəbbiniz bunu bildir-*

mişdi: “Əgər (Mənə) şükür etsəniz, sizə (olan nemətimi) artıracağam. Yox, əgər nankorluq etsəniz, Mənim əzabım, həqiqətən şiddətlidir!” (“əl-İbrahim”, 7).

b) Quranda ailəyə aid əxlaq nümunələri

Ailədə olan əxlaq, insanın ailə üzvləri ilə sağlam və düzgün şəkildə rəftar etməsi – onlarla gözəl davranması deməkdir. Habelə ailə dəyərlərinə önəm vermək, onlara diqqət etməkdən ibarətdir. Quranda ailə əxlaqına aid bir çox ayə vardır. Nümunə olaraq bir neçəsini qeyd edirik:

- **Gözəl rəftar:** “Onlarla gözəl (Allahın buyurduğu kimi) rəftar edin” (“ən-Nisa”, 19).
- **Mənəviyyat kəsb etməkdə ciddi olmaq:** “Ey iman gətirənlər! Özü-nüzü və əhli-əyalınızı elə bir oddan qoruyun...” (“ət-Təhrim”, 5).
- **Məsləhətləşmək:** “...Əgər ata və ana öz aralarında məsləhətləşib, uşağı (iki ildən tez) süddən kəsmək qərarına gəlsələr, ikisinə də heç bir günah olmaz” (“əl-Bəqərə”, 233).
- **Sirr saxlamaq:** “...Onlar sizin, siz də onların libasisiniz” (“əl-Bəqərə”, 187).
- **Ailəyə namaz qılmağı əmr etmək:** “Əhlinə namaz qılmağı əmr et, özün də ona səbrlə davam et” (“ət-Taha”, 132).
- **Validəynlərə xidmət:** “Onların hər ikisinə acıyaraq mərhəmət qanadının altına salıb” (“əl-İsra”, 24).
- **Ata-anaya yaxşılıq:** “Biz insana ata-anasına yaxşılıq etməyi tövsiyə etdik” (“əl-Əhqaf”, 15).
- **Validəynə təşəkkür:** “Mənə və ata-anana şükür et” (“əl-Loğman”, 14).

c) Quranda ictimai əxlaq nümunələri

İctimai əxlaq insanın digər şəxslərlə gözəl şəkildə rəftar etməsi və cəmiyyətə mənəvi dəyərlərlə, hörmətlə yanaşaraq onları qorumasıdır. Allah Quran ayələrində bu mövzuya xüsusi yer ayırmış, bir çox ictimai

əxlaq qaydalarını bəyan etmişdir. Burada onlardan ən mühümlərini qeyd edirik:

- **Camaatla xoş və yumşaq rəftar etmək:** “Sən bağışlama yolunu tut, yaxşı işlər görməyi əmr et və cahillərdən üz döndər!” (“əl-Əraf”, 199).
- **İctimai yerlərə icazə ilə daxil olmaq:** “Ey iman gətirənlər! Başqalarının evlərinə sahiblərindən icazə almadan və onlara salam vermədən girməyin. Bu, sizin üçün daha yaxşıdır” (“ən-Nur”, 24).
- **Yaxşılıqlara dəvət və pisliklərdən çəkəndirmə:** “Oğlum! ...Yaxşı işlər görməyi əmr et, pis işləri qadağan tə. (Bu yolda) sənə üz verəcək müsibətlərə döz. Həqiqətən, bu (dediklərim) vacib əməllərdəndir!” (“əl-Loğman”, 17).
- **Əhdə vəfa:** “O möminlər ki, əmanətlərini və əhdlərini qoruyub saxlayarlar” (“əl-Muminun”, 8).
- **Əfv (təqsirdən keçmək):** “Hər hansı bir pisliliyin cəzası onun özü kimi bir pislikdir. Bununla belə, hər kəs (pislik edən) bağışlasa və (onunla) barışsa, onun mükafatı Allaha aiddir. Həqiqətən, O, zalımları sevməz!” (“əş-Şura”, 40).
- **Qəzəbi udmaq:** “O müttəqilər ki bolluqda da, qıtlıqda da (mallarını yoxsullara) xərcləyər, qəzəblərini udar, insanların günahlarından keçərlər. Allah yaxşılıq edənləri sevr” (“əl-Ali-İmran”, 134).
- **Əxlaqa zidd olan məclisləri tərk etmək:** “Ayələrimizə istehza edənləri gördüyün zaman onlar söhbəti dəyişənə qədər onlardan üz çevir” (“əl-Ənam”, 68).
- **Salamlaşmaq:** “Sizə salam verildiyi zaman onu daha gözəl alın və ya (eynilə sahibinə) qaytarın! Şübhəsiz, Allah hər şeyi hesaba alandır” (“ən-Nisa”, 86).
- **İnsanların hüquqlarına riayət etmək:** “...Ölçüdə və tərəzidə düz olun. Adamların mallarının dəyərini (və ya onların haqqını) azaltmayın...” (“əl-Əraf”, 85).
- **Pisliyə yaxşılıqla cavab vermək:** “Yaxşılıqla pislik eyni ola bilməz! Sən (pisliyi) yaxşılıqla dəf et!” (“əl-Fussilet”, 34).

Qeyd edilən ayələrdən məlum olur ki, Quran əxlaq mövzusunun tam əhatəli və hərtərəfli şəkildə bəyan edir. Deməli, Quran insanın fərdi və ictimai əxlaq qaydalarına olduqca önəm verir. Fərdi və ictimai əxlaq qaydaları insan həyatının ayrılmaz hissəsidir. Quran isə bunu ən gözəl şəkildə açıqlamışdır. Burada Quran ayələrinə əsasən sadalanan əxlaq qaydaları nümunə kimi qeyd edilmişdir. Fərdi və ictimai əxlaq haqqında Quranda digər çoxsaylı ayələr də vardır. Bu mövzuda daha ətraflı məlumat almaq üçün təfsir və əxlaq mövzularında yazılan kitablara müraciət etmək olar.

III. Əxlaqi tənəzzülün səbəbləri

İnsanın fiziki sağlamlığını təhdid edən xəstəliklər olduğu kimi, əxlaq və davranışını da tənəzzülə uğradan səbəblər var. Ümumiyyətlə, heç bir nəticə səbəbsiz deyil. Bəzən nəticələr acı və xoşagəlməz olur. Həmin səbəblər aradan qaldırıldığı təqdirdə, acı nəticələrdən yan keçmək mümkündür. Doktor Marden əxlaqi tənəzzülün səbəblərindən biri olan hərisliyin acı nəticəsi barəsində deyir: “Hərislik və tamahkarlıq nəticəsində insana təkəcə fiziki deyil, ruhən də təsir göstərən digər mənfi düşüncələr meydana gəlir. Bu kimi xarakterlərə malik olanlar psixoloji problemlili şəxslər hesab edilir. Onlar həyatı bizə haram edir, öz axarından çıxarır və ən gözəl insani keyfiyyətləri məhv edirlər” (Musəvi Lari, 2011, 190-191). Deməli, əxlaqi tənəzzülə, yəni insanın digərləri ilə davranışında xoşagəlməz halların yaranmasına səbəb olan bir sıra amillər vardır. Onları anlamaq və aradan qaldırmaq insan əxlaqının sağlam olması ilə nəticələnir. Burada əxlaqi tənəzzülün bir neçə səbəbini araşdırırıq.

1. Nəfsi istəklər. Bütün insanlarda nəfsi istəklər vardır, lakin onları nəzarətdə saxlamaq lazımdır. Nəfsi istəklər imanın zəifləməsi, etiqaddan məhrum olmaq və ya dinin formalaşmasına mane olmaqda mühüm rol oynayır. Bu üç mərhələdə mübarizə aparmayan insan başqaları ilə rəftarda gözəl əxlaqa yiyələnmə bilməz. Buna görə də bir çox ayə və hədislərdə nəfsi istəklərin təhlükə və zərərləri haqqında xəbərdarlıq edilmişdir. Nəfsin özünün Qurani-Kərim baxımından bir çox

mərtəbələri vardır; burada əsas müzakirə mövzusu olan “nəfsi-əmmarə”, yəni “günaha sürükləyən istək” nəzərdə tutulur. Nəfsi-əmmarə insanı günah etməyə sürükləyir. Belə hallarda insanın imanı və ağı Allah-Taalanın köməyi və ilhamı ilə bu böyük təhlükəni dəf etməlidir. Qurani-Kərimdə Yusif (ə) peyğəmbər barədə buyrulur: *“Mən özümü təmizə çıxarmıram. Rəbbimin rəhm etdiyi kimsə istisna olmaqla, nəfs (insana) pis işlər görməyi əmr edir. Həqiqətən, Rəbbim bağışlayandır, rəhm edəndir!”* (“əl-Yusif”, 12/53). Yusif (ə) nəfsi-əmmarənin şəridən bağışlayan və rəhimli Allaha pənah aparırdı. Bu isə onu göstərir ki, məsələ çox ciddi və təhlükəlidir. Allah-Taalanın köməyi və yardımı olmasa, şəxs öz insanlığından çıxacaq. Quran müfəssirləri bu mövzu ilə bağlı belə yazırlar: “Allahın rəhm etdiyi nəfslər istisna olmaqla, bütün meyillər pisliliyə əmr edir və insanı həmin pis işlərə sövq etdirir. Allah onu əxlaqa zidd olan hərəkətlərdən qoruyur. Mənim Rəbbim olan Allah, tövbə edən və Ona üz tutan bəndələrinin günahlarını bağışlayandır” (Züheyli, 1422, III/1115). “Nəfs insanı bir-birindən fərqli və çoxsaylı təhrikədiçi günahlara sövq edir. Buna görə də insanın öz nəfsinin onu şəhvət və pisliliyə meyil etdirməsinə bəraət qazandırması cahillik əlaməti hesab olunur. Əgər insan pisliliklərə və şər əməllərə sövq etməkdən boyun qaçırırsa, Allahın mərhəmətinə nail olar. Allah onu pisliliklərdən uzaqlaşdırıb saleh əməllərə istiqamətləndirər” (Təbatəbai, 1417, XI/198). **İnsan öz nəfsini islah etmədiyi təqdirdə, onda mənəvi boşluq yaranır və o, ruhən böhran yaşamağa başlayır. Bu isə şəxsin fərdi, ictimai əxlaq və davranışlarında təzahür edir, nəticədə, onun digərləri ilə rəftarında xoşagəlməz hallar ortaya çıxır. Müasir İslam filosoflarından biri deyir: “Nəfsi-əmmarə bütün insanlarda, o cümlədən Allahın müxlis qullarından sayılan Yusifdə (ə) belə var olan bir meyildir. Nəfs daim insanı müşayiət edir; bütün fərdlər ömürlərinin sonunadək ona cavabdehirlər. İnsan bir varlıq kimi mövcud olduğu müddət ərzində meyil və instinktlər onu müşayiət edir. Şəxs nəyəsə meyil edəcəyi müddətdə nəfsi-əmmarə də var olacaqdır”** (Misbah Yəzdi, I/205). Allah-Taala Quranın bir neçə ayəsində nəfsi istəklərdən uzaq olmaq barədə xəbərdarlıq edir: “Nəfsinizin istəyinə uyub haqdan üz

çevirməyin!” (“əl-Nisa”, 4/135). Başqa bir yerdə buyurur: “*Allahdan bir dəlil (hidayət) olmayınca öz nəfsinə uyandan haqq yolu daha çox azmış kim ola bilər?!*” (“əl-Qəsəs”, 28/50). Ayədən də anlaşıldığı kimi, nəfsin istəkləri insanı doğru yoldan yayındıra, çirkinlikləri şəxsin gözündə bəzəyə, sonda bu vasitələrlə fərdi həqiqətləri görməkdən məhrum edə bilər. Bu, şeytanın nüfuz etməsinin ən əsas metodlarından biri, həmçinin bir çox bəla və günahların mənbəyidir. Nəfsin istəkləri insanda dünyapərəstlik hissini artırır. İnsanın da bu istəklərə nail olması üçün başqaları ilə əxlaq və davranışı pozulur. Allah-Taala insana ruhun paklanması, nəfsin idarəçiliyi və iman vasitəsilə kamilliyə nail olması üçün yol göstərmişdir. Ona günahlardan və pis əməllərdən çəkinməsinə ilham etmişdir (“əş-Şəms”, 91/8). Ona görə də insan ağıl və vəhyin nəzarəti ilə nəfsini tanımalı, onun istəklərini doğru yolla təmin etməyi bacarmalıdır. Nəticədə, insan digərləri ilə gözəl əxlaqla rəftar edə bilər.

2. Qəflət. Qəflət insanı müxtəlif hallarda məhvə sürükləyən bir rəzillik sifətidir. İnsan fərdi xüsusiyyəti etibarilə ictimai münasibətlərində diqqətli olmalıdır ki, qəflətə qapılıb başqaları ilə əxlaqdankənar və xoşagəlməz şəkildə davranmasın. Qurani-Kərim qəfləti insanın dördəyaqlılar həddinə enməsinin səbəbi kimi izah edir: “*Biz cinlərdən və insanlardan bir çoxunu Cəhənnəm üçün yaratdıq. Onların qəlbləri vardır, lakin onunla anlamazlar. Onların gözləri vardır, lakin onunla görməzlər. Onların qulaqları vardır, lakin onunla eşitməzlər. Onlar heyvan kimidirlər, bəlkə də, (ondan) daha çox zəlalətdədirlər. Qafil olanlar da məhz onlardır!*” (“əl-Əraf”, 7/179). Bu ayə, əslində, qəfləti məzəmmət olunmuş bir xüsusiyyət kimi təqdim edir. Əllamə Təbatəbai bu ayənin təfsirində yazır: “Ayədə qəflətə düşər olanların halı qəflətin həqiqəti kimi göstərilir. Sözügedən qəflət Allah-Taalanın iradəsi ilə hasil olmuşdur, Yaradanın iradəsi isə qəlblərə, gözlərə və qulaqlara möhür vurmaqdır. Allah onları buna yoluxdurmuşdur. Məlumdur ki, qəflət hər bir zəlalət və batilin köküdür” (Təbatəbai, 1417, VIII/337). Təbii ki, insanlar qəfləti öz pis əməlləri ilə qazanırlar və burada məcburiyyət yoxdur. Allah-Taala kimsəni qəflətə məcbur etmir, çünki O, insana iradə və ixtiyar vermişdir. Qəflət nəticəsində insan fərdi və ictimai münasibətlərində

əxlaqa zidd olan şəkildə rəftar edir. Başqa bir ayədə Allah buyurur: *“Bunlar o kəslerdir ki, Allah onların qəlblərini, qulaqlarını və gözlərini möhürləmişdir. Onlar (Allahın kafirlər üçün hazırladığı əzabdan) qafil-dirlər!”* (“ən-Nəhl”, 16/108). “Onlar tamamilə qəflətdədirlər, çünki ol-duqları vəziyyət onlara əməllərinin nəticələri barədə düşünməyə imkan vermir” (Bəyzavi, 1418, III/242). Həqiqətən də hər bir işin aqibəti və sonu barədə düşünmək bir çox hallarda insanı pis vərdiş və rəftarlar-dan qoruyur. Qəflət isə insanı düşünmək nemətindən məhrum edir. Məhz buna görə də insanın törətdiyi günahların və əxlaqdankənar əməllərinin çoxunun səbəbi onun Qiyamət günü və haqq-hesabla bağlı qəflətdə olması ilə əlaqədardır. Qurani-Kərimdə bu ayə aydın şəkildə bəyan edilmişdir: *“İnsanların haqq-hesab vaxtı (qiyamət günü) yaxın-laşdı, onlar isə hələ də qəflət içindədirlər və (qiyamətə inanmaqdan) üz döndərilir”* (“əl-Ənbiya”, 21/1). Quran ayələrinin üçdəbir hissəsi məad və qiyamət barədədir. Ayədən də görüldüyü kimi, qəflət nəticəsində bu əhəmiyyətli məsələ unudulur. Ölümü və axirət aləmini unutmaq isə insanın maraqları naminə müxtəlif qanunsuz və qeyri-şəri yollardan istifadə etmək və başqaları ilə xoşagəlməz əxlaqla rəftarına səbəb olur.

3. Bədgüman olmaq. Əxlaqi tənəzzülə və pis rəftara səbəb olan amillərdən biri də bədgümanlıqdır. Bunun bir çox nümunələri var-dır. O cümlədən, qadının ərinə, yaxud ərin arvadına qarşı, dostun-dosta, şagirdin-müəlliminə bədgüman olması və s. Qurani-Kərimdə bu günahın böyüklüyü və insanı necə həlak edə biləcəyi barədə xəbərdar-lıq edilir: *“Yoxsa (ey münafiqlər!) siz elə güman edirdiniz ki, Peyğəmbər və möminlər (döyüşdə həlak olub) bir daha öz ailələrinə qayıtmayacaqlar? Bu sizin ürəyinizə xoş gəlmiş və siz (Allah barəsində) pis fikrə düşmüşdünüz. Və (elə buna görə də) siz məhvə düçar edilmiş bir qövüm oldunuz!”* (“əl-Fəth”, 48/12). Bu ayədə bəzi ərəblərin bədgümanlığından xəbər verilir. Qəlblərində olan batil güman isə onların ölümünə səbəb oldu. Bu xəbərdarlıqdan hamı ibrət almalı-dır, çünki bədgümanlıq hər bir insanın həlak olmasına zəmin yaradır.

Bədgümanlıq insanı azğınlığa düçar edir. Şeytan da insana bədgümanları gözəl cilvələndirməklə şəxsi haqq yolundan azdırır. Ta-

nırmış Quran müfəssiri Zəməşşəri ayənin sonundakı ifadəyə əsasən bədgümanlığın acı nəticələri və ziyanları barədə yazır: “Siz nəfsinizdə, qəlbinizdə və niyyətinizdə fəsad törətmiş bir dəstə idiniz və sizdə heç bir xeyir yox idi. Yaxud da Allahın hüsurunda Onun qəzəbinə və əzabına düşər olaraq həlak olacaqsınız” (Zəməşşəri, 1407, IV/337). İnsan digərlərinə qarşı olan gümanlarına nəzarət etməlidir ki, şeytan onlardan sui-istifadə etməsin və bu yol ilə onunla digərləri arasında olan münasibəti korlamasın. İmam Sadiqdən (ə) bu barədə nəql olunan hədisdə buyrulur: “İnsan bacardığı qədər başqalarının sözlərini və əməllərini yetmiş dəfə yaxşı yerə yozmalıdır. Əgər yetmiş dəfədən sonra yaxşıya yoza bilməsə, deməsin pisdır. Yaxşıya yoza bilmədiyi üçün özünü tənqid etsin” (Kuleyni, 1407, IV/58). Bəzi hallarda bədgümanlıq davam edərsə, həmin şəxsə bu hal yəqinliyə çevrilər. İş, hətta o yerə çatır ki, bir şəxs sui-zənn sayəsində həyat yoldaşını boşayar, onun haqqını bədgüman olduğuna görə əsassız yerə pozar. Yersiz bədgümanlıq belə bir şəxsin ailə və ictimai əlaqələrinə də ziyan vurur. Münasibətlərin pozulması və soyuması nəticəsində isə bir çox dostlarını və yaxınlarını itirər.

4. Hərislik və tamahkarlıq. İnsanın fərdi və ictimai əlaqələrində baş verən əxlaqi tənəzzülün digər amillərindən bir də hərislik və tamahkarlıqdır. Bu hal insanlarda aramlıq hissini pozan, mənəvi cəhətdən əzab-əziyyət verən, həmçinin insanı həmişə ciddi stress altında saxlayan bir xüsusiyyətdir. Bu xislət insanın ixtiyarında olanlarla kifayətlənməmək və daha çoxunu tələb etməyə səbəb olur. Belə şəxslər özlərinin artıq tələbləri nəticəsində zillət və rüsvayçılığa düşür, nəticədə, insanlıq ləyaqətlərini əldən verirlər. Belə olduqda Allahla qarşı bəndəlik münasibəti pozulur və digər insanlarla əxlaqdankənar rəftar edilir. “Hərislik insanı sərvət və maddi mənəfəətə yönəldən xoşagəlməz daxili səciyyədir... olduqca təhlükəli olan bu xislət insanın bədbəxtliyinə gətirir... Nəticədə, insan dünya malına o qədər bel bağlayır ki, hər şeyi, hətta, əxlaqi dəyərlərini belə, unudub onun yolunda qurban verməyə hazır olur” (Musəvi Lari, 2011, 185). Qurani-Kərimdə bu məsələ barədə ciddi xəbərdarlıq edilmişdir: “*Amma nə zaman (Rəbbin) onu imtahana çəkib ruzisini əskiltə: “Rəbbim məni alçaltdı!”*”

– söyləyər. Xeyr! (Belə deməyin). Doğrusu, siz özünüz yetimə hörmət etmirsiniz. Bir-birinizi yoxsulu yedirtməyə rəğbətləndirmirsiniz. Mirası (halal-haramına) varmadan yeyirsiniz. Mal-dövləti isə lap çox sevirsiniz” (“əl-Fəcr”, 89/16-20).

Əllamə Təbatəbai yuxarıda qeyd olunan ayənin təfsirində yazır: “(لَمَّا) “ləmmən” sözünün mənası budur ki, insan özünün və başqalarının payını mənimsəyir və qıyası, əlinə keçən hər şeyi – istər pak və halal mal olsun, istərsə də haram – mənimsəməyə çalışır. Bəhs olunan ayə hərisliyin səbəbini belə açıqlayır: əllərinizə keçən yetim malını da yeyirsiniz” (Təbatəbai, 1417, XX/283).

Allah-Taala digər ayədə buyurur: “*Həqiqətən, o, var-dövlətə çox hərisdir*” (“əl-Adiyat”, 100/8). “Yəni insan pula və mal-dövlətə hərisdir. Ayədəki “var-dövlət” sözündən məqsəd insanın dünyadakı nəsibi olan pul, sağlamlıq və hakimlərin ona verdiyi vəzifə ola bilər. Kafir və cahillər bunlardan başqa bir şey tanımırlar. Axirət nemətlərinə qarşı hərislik göstərmək tərifəlayiq bir istəkdir” (Səalibi, 1418, V/619). Ayə məzəmmət xarakteri daşıyır. Belə ki, dünya malına olan sevgi insanları yoxsullara kömək etməkdən və tabeliyində olanlara yardım göstərməkdən çəkindirir. Halbuki insanda olan fitrətin hökmünə əsasən, möhtaclılara kömək etmək, onların ehtiyaclarını aradan qaldırmaq cəmiyyətdəki islahatların əsasını təşkil edir. Allahın sahibkarların öhdəsinə qoyduğu hüquqları yerinə yetirməkdən onların boyun qaçırmaları nəticəsində cəmiyyətdəki təbəqələşmənin əsası qoyulur. Ayənin xülasəsi xəsisliyin və yoxsulların hüquqlarının pozulmasının tənqidindən ibarətdir. “Xəsislik böyük günahlardan olmaqla yanaşı, ictimai sistemin pozulması və cəmiyyətin məhvinə səbəb olmaqdır” (Həmədani, 1404, XIX/264). Bu ayədən məlum olur ki, bəzi tamahkar insanlar, hətta başqalarının malına da göz dikir, onu əldə etmək üçün əllərindən gələn pis rəftarla öz istəklərinə nail olmaq istəyirlər. Belələri çarəsizlərə yardım etməməklə yanaşı, hətta onların ac və ya tox olduqlarını belə düşünmürlər. Quran bu hərislik və tamah hissini insanın instinktiv xüsusiyyətlərindən hesab edir: “*Həqiqətən, insan həris (tamahkar) və hövsələsiz yaradılmışdır*” (“əl-Məaric”, 70/19).

Hərislik və tamah xüsusiyyəti insanı günaha təşviq etməməlidir. İnsan yalnız təqvaya sahib olmaqla, hərislik və tamaha nəzarət edib nəfsini doğru yola istiqamətləndirə bilər. Allah insana pis işlərdən çəkinməsinə təlqin etmişdir (bax: “Əş-Şəms”, 91/8). Beləliklə, hərislik və tamah bir çox hallarda gözəl əxlaqın pozulmasına gətirib çıxarır. İnsan özünün ehtiyac duyduğu qədərdən artığına tamah salarsa, həmin istəyini həyata keçirmək üçün istər-istəməz, fərdi və ictimai əxlaqında xoşagəlməz hallara yol verəcəkdir.

IV. Əxlaqi tənəzzülün həll yolları

Cismani xəstəliklərin müalicəsi və qarşısını alan həll yolları olduğu kimi, əxlaqi mərzələrin sağlması və davranış tənəzzülünün qarşısını alan amillər də mövcuddur. Müqəddəs İslam dininin göstərişlərində bu məsələyə olduqca təkid olunmuş və diqqət çəkilmişdir. Həzrət onların bəzilərini qeyd edirik:

1. İman və saleh əməl. Quranda əxlaqi tənəzzülün əlac yollarından biri Allaha və axirət aləminə iman bəsləmək və bunun kənarında saleh əməllər görməkdir. *“Rəbbinin ruzisi (bərəkəti) həm daha xeyirli, həm də daha əbədidir!”* (“əl-Taha”, 20/131) *“O kəslər ki, haqq-hesab gününü təsdiq edərlər”* (“əl-Məaric”, 70/26). “Yəni onlar qi-yamətə, haqq-hesab və mükafata əmindirlər, ona görə də onlar mükafata ümid bəsləyən və əzabdan qorxanlar kimi əməl edirlər” (İbn Kəsir, 1419, VIII/241). Başqa bir ayədə isə namazı və ilahi əhdə vəfalı olmağı əxlaqi tənəzzülün müalicəvi amilləri kimi tanıtdırır: *“Əhlinə (əhli-beytə və ümmətinə) namaz qılmağı əmr et, özün də ona (namaza) səbrlə davam et. Biz səndən ruzi istəmirik, (əksinə), sənə ruzi verən Bizik. (Gözəl) aqibət təqva sahiblərinindir!”* (“əl-Taha”, 20/132). Feyz Kaşani əxlaqi mövzuda qələmə aldığı “Məhəccətul-bəyza” kitabında davranış tənəzzülünə gətirib-çıxaran və bir çox ictimai münasibətin pozulmasına səbəb olan hərislik və tamahın müalicəsi haqqında belə yazır: “Hərislik xəstəliyinin müalicəsinin üç sütunu vardır: səbir, elm və əməl. Bunların cəmi beş nəsnədən ibarətdir: birincisi, yaşayış xərclərində orta həddi gözləmək; ikincisi, kifayət qədər mala sahib olmaqla gələcəkdən arxayın olmaq; üçüncüsü, qənaətin faydaları və onun nəticəsini, həris-

lik və tamahın isə ziyanlarını düşünmək; dördüncüsü, əcdadların tarixi, xüsusilə də dünyapərəstlər haqqında fikirləşmək; beşincisi, həmişə dünyəvi və maddi məsələlərdə özündən yuxarı mərtəbələrdə qərar tutanlara deyil, aşağıda olanlara baxmaq” (Kaşani, 1403, XI/54-58). Beləliklə, hərislik və tamah bir çox insanların cəmiyyətdə davranışının pozulmasına gətirib çıxarır. Bu xoşagəlməz xüsusiyyət nəticəsində cəmiyyətdə ciddi problemlər yaranır. Hərislik göstərib, öz haqqından artığını tələb edən şəxs, təbiidir ki, məqsədinə nail olmaq üçün başqaları ilə sağlam və əxlaqlı şəkildə rəftar edə bilməz. Əvvəldə qeyd olunan ayələrdən də görüldüyü kimi, Allaha iman və onun kamal sifətlərinə, xüsusilə də Yaradanın həqiqi ruzi verən olmasına etiqad bəsləmək, bundan əlavə, axirətə inanıb saleh əməllər görmək... Bütün bu amillər insanın bir çox pis əxlaq və rəftarının, o cümlədən tamahkarlığından irəli gələn digərləri ilə xoşagəlməz davranışının qarşısını alır. Belə insan, artıq ruzini Allahdan gözləyir, öz ehtiyaclarını təmin etmək üçün lazımı qədər çalışır, ictimai əlaqələrində digərlərinin hüquqlarına təcavüz etməməklə yanaşı, onlarla gözəl əxlaq çərçivəsində rəftar edir. Deməli, psixoloji-əxlaqi cəhətdən qorxulu xəstəlik sayılan hərislik yalnız Allaha və axirət dünyasına inam və saleh əməllərlə müalicə oluna bilər. Batini aramılığa isə ancaq mənəviyyəti gücləndirməklə nail olmaq mümkündür.

2. İlahi əzabdan qorxmaq. Əxlaqi tənəzzülün qarşısını alan yollardan biri də İlahi əzabdan qorxmaq və Yaradanı heç zaman yaddan çıxarmamaqdır. İnsanın diqqəti fərdi və ictimai davranışında Allaha və Onun cəzasına cəlb olunarsa, pis rəftarının nəticəsindən qorxaraq, öz mənfi əxlaqından çəkinəcəkdir. Belə bir insan pis rəftarının bir gün öz cəzasına çatacağına yəqinliklə inanır. Allah Quranda buyurmuşdur: *“Sizdən tək-cə zalımlara toxunmayacaq (pis əməllərin müqabilində hamıya üz verə biləcək) bələdan qorxun. Bilin ki, Allah (Onun əmrlərini pozanlara) şiddətli əzab verəndir!”* (“əl-Ənfal”, 8/25). Bu ayənin sonuncu kəlməsinin izahında qeyd olunur: *“Məqsəd odur ki, zülm etməyin. Elə bir əzaba düşər olarsınız ki, ondan qurtulmaq yalnız zülmü tərک etməklə mümkündür”* (Təbərsi, 1372, IX/821).

İlahi elçilərin vəzifələrindən biri də insanları əməllərinin nəticələrindən xəbərdar etməkdir. Ən əsası, heç kimin boyun qaçırma bilməyəcəyi İlahi cəzanı xatırlatmaqdır. Bu da bir islami tərbiyə metodu olaraq, başqaları ilə sağlam və düzgün şəkildə rəftar etməkdə çox təsirlidir. Deməli, insan fərdi və ictimai münasibətlərində əxlaq və davranışının tənəzzülə uğramasını istəmirsə, hər bir yaxşı və pis rəftarının dünya və axirətdə nəticəsiz qalmayacağını həmişə diqqətdə saxlamalıdır: *“Kim (dünyada) zərrə qədər yaxşı iş görmüşdürsə, onu (onun xeyrini) görəcəkdir (mükafatını alacaqdır). Kim də zərrə qədər pis iş görmüşdürsə, onu (onun zərərini) görəcəkdir (cəzasını çəkəcəkdir)”* (“əl-Zəlzələ”, 99/7-8).

Məşhur təfsir alimi Qurtubi bu iki ayənin təfsirində yazır: “Kafirlərdən hər kim zərrə qədər yaxşılıq etsə, onun cəzasını dünyada görəcək və axirətdə bu əməlinə görə ona mükafat verilməyəcək. Əgər kafirlərdən kimsə zərrə qədər də olsun pislilik etsə, Allaha şərikin qoşduğuna görə olan əzabdan əlavə, ona axirətdə cəza veriləcək. Möminlərdən isə kim zərrə qədər pislilik etsə, onun cəzasını (axirətdə deyil) dünyada görəcək. Öldüyü zaman da axirətdə həmin pis əməlinə görə ona əzab verilməyəcək və o, bağışlanacaq. Əgər zərrə qədər yaxşılıq etsə, ondan qəbul olunacaq və axirətdə həmin yaxşı əməli onun üçün ikiqat artırılacaq” (Qurtubi, 1364, XX/150).

3. Günah və pis işlərdən çəkinmək və çəkəndirmək. Günah, ilk növbədə, insanın fərdi əxlaqına ziyan vuran əsas səbəbdir. Beləliklə, insanın Allahla olan bəndəlik münasibəti pozulur. Bir sözlə, insan hər hansı bir İlahi əmri tərks etməklə, Allah qarşısında göstərəcəyi ədəb-ərkandan uzaqlaşmış olur. Nəticədə, günah qəlbi paslandırır (Məmmədov, 2013, II/1097). *“Xeyr (belə deyildir). Əslində, onların qəlblərini qazandıqları (günahlar) qapamışdır”* (“əl-Mutəffifin”, 83/14). Bundan əlavə, cəmiyyət üzvləri bir-birlərinə nisbətə məsuliyyət daşıyırlar. İnsanın öz əməllərini nəzarətsiz buraxması nəticəsində, onun ailə və cəmiyyətlə olan rəftarında xoşagəlməz hallar yaranır, günah ona ziyan vurur. *“Hər kəs bir günah qazanarsa, mütləq o günahı özünün zərərinə qazanmış olar. Allah hər şeyi biləndir, hikmət sahibidir!”* (“ən-Nisa”, 4/111). Günahdan və pis işlərdən çəkinmək isə insanın

fərdi və ictimai əxlaqının sağlam olmasına çox müsbət təsir göstərir. Allah-Taala Quranda buyurur: “...*Batıl sözlər danışmaqdan çəkinin*” (“əl-Həcc”, 22/30). Batıl sözlərdən məqsəd iftira, qeybət, yalandan şahidlik etməkdir (Şirazi, 1380, XIV/91). Qeyd olunan amillər cəmiyyətin digər üzvləri ilə münasibətdə gündəlik həyatda qarşıya çıxan ən mühüm məsələlərdir. Bu kimi günahlardan çəkinmək insanın fərdi və ictimai əxlaqını tənəzzüldən qoruyur.

Quran digər ayədə insanları yaxşı işlərdə bir-birlərinə kömək etməyə və pis əməllərdən uzaqlaşmaqda yardımlaşmağa dəvət edir: “...*Yaxşılıq etməkdə və pis əməllərdən çəkinməkdə əlbir olun, günah iş görməkdə və düşmənçilik etməkdə bir-birinizə kömək göstərməyin. Allahdan qorxun. Həqiqətən, Allahın əzabı şiddətlidir!*” (“əl-Maidə”, 5/2). Sözügedən ayədəki yardımlaşma haqqında bildirilən məsələ bütün ictimai, hüquqi və əxlaqi məsələləri əhatə edən ümum-İslam prinsipidir. Bu prinsipə əsasən, müsəlmanlar yaxşı işlərdə əməkdaşlıq etməlidirlər. Batıl hədəflər, yanlış fəaliyyətlər və zülm məqsədilə bağlı əməkdaşlıq tamamilə qadağandır. Maraqlıdır ki, “yaxşılıq etmək” və “təqva”nın hər ikisi yuxarıda göstərilən ayədə birlikdə qeyd olunur. Bunlardan birincisi, təsdiqönlü olub faydalı əməllərə istinad edir; digəri – inkaryönlü olub, çirkin əməllərin qarşısını almağa yönəlir. Deməli, əməkdaşlıq yaxşılığa dəvət etmək, pisliliyə qarşı mübarizə aparmaqla həyata keçməlidir (bax: Şirazi, 1380, IX/253).

4. Ədalətin icrası. Əxlaqi tənəzzülün qarşısını alan digər amillərdən biri isə başqaları ilə rəftarda ədalətə riayət etməkdir. “Ədalət” sözünün mənası hər bir nəsnəni öz yerində yerləşdirməkdir. Əgər bir kəs ədalətlə davranarsa, əxlaqi tənəzzüldən özünü sığortalamış olar. “*Ey iman gətirənlər! Allah qarşısında sabitqədəm və ədalətli şahidlər olun. Hər hansı bir camaata qarşı olan kininiz sizi ədalətsizliyə sövq etməsin. Ədalətli olun. Bu, təqvaya daha yaxındır. Allahdan qorxun. Allah etdiklərinizdən xəbərdardır!*” (“əl-Maidə”, 5/8). Tanınmış Quran müfəssiri Fəxr Razi yazır: “İnsanın öhdəçilikləri çox olsa belə, onlar iki növlə məhdudlaşır: Uca Allahın əmrinə təzim etmək və Allahın yaratdıqlarına şəfqət göstərmək. Ayənin birinci hissəsi hər iki öhdəçiliyə işarə edir. Allaha təzim etməyin mənası isə Ona bəndəlik və Rəbb

olmasına sitayiş etməkdir” (Fəxr Razi, 1420, XI/320). Bu ayə öncə imanlı şəxsləri ədalətlə rəftar etməyə səsleyir. Sonra, ədalətdən kənara çıxma faktorlarından birinə işarə edərək, müsəlmanlara xəbərdarlıq göndərir: başqalarına olan kin-küdurət, yaxud şəxsi düşmənçilik ədalətin icrasına mane olmamalıdır. Ədalət bunlardan daha ucadır.

Mövzunun əhəmiyyətini bir daha nəzərə alıb, ayədə ədalət məsələsinə istinad edilir: “Ədalətə yiyələnin, çünki o, təqvaya daha yaxındır”. Müasir təfsir alimlərindən biri bu barədə yazır: “Ədalət təqvanın ən vacib pilləsi olduğundan, üçüncü dəfə təkidlə vurğulanır: “Allahdan qorxun, çünki Allah sizin bütün əməllərinizdən agahdır” (Şirazi, 1380, IV/300). Beləliklə, ədalət təqvanın əsas sütunu sayılır. Ədalət əsasında rəftar edən hər kəs onun təqvaya yaxınlığı səbəbindən, əxlaqi tənəzzülə uğramaqdan daha çox özünü qoruya bilər. Təqvanın mənası və nəticəsi insanın özünü və rəftarını pis və xoşagəlməz hallardan qorumaqdır.

Nəticə

Aparılan tədqiqatın hasili olaraq aşağıdakı nəticələri qeyd etmək olar:

Allah insanı varlıqların ən üstünü yaratmış, ona xüsusi dəyər vermişdir. İnsan isə bu İlahi dəyəri özünü kamilliyə çatdırmaqla qiymətləndirə bilər. İnsanı kamilliyə çatdıran amillərdən biri də onun sağlam və gözəl əxlaqa yiyələnməsidir. Buna nail olmaq üçün isə cəmiyyət yaxşı bir zəmin ola bilər. İnsan sosial varlıqdır və bir çox maddi-mənəvi ehtiyaclarını məhz cəmiyyət vasitəsilə həyata keçirir.

Məlum olur ki, Quran insanın hidayəti üçün əhəmiyyət kəsb edən bir çox məsələləri özündə ehtiva edən bir kitabdır. Həmin mövzulardan biri insan həyatının ayrılmaz hissəsi sayılan əxlaqdır. Buna görə də Quran ayələrində əxlaq mövzusu hərtərəfli və geniş şəkildə bəyan edilmişdir. Belə ki, insanın fərdi və ictimai yaşayışında ona su və hava kimi lazım olan fərdi və ictimai əxlaq qaydaları açıqlanmışdır. O cümlədən insanın Allah ilə, özü, ailə üzvləri və cəmiyyətlə olan əxlaq qaydalarıdır.

Quran əxlaq və rəftar qaydalarını çatdırmaqdan əlavə, əxlaqın tənəzzülə uğramasında təsirli səbəbləri də bəyan edir. Bu isə Quranın əxlaq mövzusunda verdiyi dəyərə və onun bu məsələyə ətraflı şəkildə yanaşmasına bariz bir sübutdur.

Məlum olduğu kimi, əxlaqi tənəzzülə gətirib-çıxaran amillər bir-başına insanın fərdi və ictimai əxlaqına ziyan vurur, onun tənəzzülə uğramasına zəmin yaradır. Bunlar nəfsi istəklər, qəflət, bədgümanlıq və hərislikdir. Bu rəzil sifətləri daim nəzarətdə saxlamaq, onları ağıl və din əsasında islah etmək, əxlaqi tənəzzülün qarşısını almaqda Quran müstəsna rola malikdir. Digər tərəfdən, aydın olur ki, əxlaqi tənəzzülün qarşısını alan – Allaha qəlbən inanmaq, günahlardan çəkinmək, ilahi əzabdan qorxmaq və ədalətin icrası kimi – həll yolları da vardır. Onları tanımaq və aradan qaldırmaq nəticəsində, insan öz fərdi və ictimai fəaliyyətlərində əxlaqi tənəzzüldən qurtulmuş olur. Bu isə fərdi və ictimai münasibətlərdə insanın sağlam əxlaqa sahib olması ilə nəticələnir.

Ədəbiyyat

Qurani-Kərim. (2016). Bakı, Azərbaycan dilinə tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov, Vasim Məmmədəliyev.

Bəyzavi, A.Ö. (1418 h.q). Ənvarut-tənzil və Əsrarut-təvil təfsiri, 5 cildə, Beyrut, İhyaut-turasil-ərəbi nəşriyyatı.

Fəxr Razi, M.Ö. (1420 h.q). Əl-Kəbir (Məfatihul-Ğəyb) təfsiri, 32 cildə, Beyrut, İhyaut-turasil-ərəbi nəşriyyatı.

Həmədani, M.H. (1404 h.q). Ənvare derəxşan təfsiri, 18 cildə, Tehran, Lütifi adına kitab mağazası nəşriyyatı.

İbn Kəsir, İ.Ö. (1419 h.q) Quranul-əzim təfsiri, 9 cildə, Beyrut, Məhəmmədli Bəyzun nəşriyyatı.

İbn Mənzur, M.M. (1414 h.q). Lisanul-ərəb, 15 cildə, Beyrut, Darul-fikr lit-tibaəti və n-əşri və t-təvziy nəşriyyatı.

Kaşani, M.M.F. (1403 h.q). Muhəccətul-bəyza, 2 cildə, Beyrut, Ələmi nəşriyyatı.

Kuleyni, M.Y. (1407 h.q). Əl-Kafi, Tehran, Darul-kutubil-islamiyyə nəşriyyatı.

Qurtubi, M.Ə. (1364 h.ş). *əl-Camiu li-əhkamil-Quran təfsiri*, 20 cilddə, Tehran, Nasir Xosrov nəşriyyatı.

Məclisi, M.B. (1403 h.q). *Biharul-ənvar*, 110 cilddə, Beyrut, Əl-Vəfa müəssisəsi nəşriyyatı.

Məhəmmədzadə, R. (1420 h.q). *Həzrət Muhəmmədin simasında İslam əxlaqı*, 1 cilddə.

Məmmədov, E. (2013). *Fehrist (Quran ayələrinin mövzular üzrə təsnifatı)*, 3 cilddə, Bakı.

Misbah Yəzdi, M.T.M. (1376 h.ş). *Əxlaq dər Quran*, Qum.

Musəvi Lari, (2011). *Psixoloji və əxlaqi problemlərin həlli*, 1 cilddə, Bakı, Parlayan Günəş nəşriyyatı.

Səalibi, Ə.M. (1418 h.q). *Cəvahirul-hisan fi təfsiril-Quran*, 5 cilddə, Beyrut, İhyaut-turasil-ərəbi nəşriyyatı.

Şirazi, N.M. (1380 h.ş). *Nümunə təfsiri*, 27 cilddə, Tehran, Darul-kutubul-islamiyyə nəşriyyatı.

Şirazi, N.M. (2011). *Əxlaq sayəsində sağlam həyat*, 1 cilddə, Qum, Əl-Mustəfa nəşriyyatı.

Təbatəbai, M.H. (1417 h.q). *Əl-Mizan təfsiri*, 20 cilddə, Qum, İntişarate islami cameye muderrisin hozeye elmiyyə nəşriyyatı.

Təbərsi, F.H. (1372 h.ş). *Məcməul-bəyan fi təfsiril-Quran*, 10 cilddə, Tehran, Nasir Xosrov nəşriyyatı.

Yəhyazadə, N. (2020). *Haqqun-nas (cəmiyyət və ailənin mənəvi sağlamlığında rolu) – Tematik təfsir*, 1 cilddə, Bakı, Nurlar nəşriyyatı.

Zəməxşəri, M.Ö. (1407 h.q). *Əl-Kəşşaf ən həqaiqi ğəvamizit-tənzil və uyunil-əqavili fi vucuhit-təvil təfsiri*, 4 cilddə, Beyrut, Darul-kutubil-ərəbi nəşriyyatı.